

„S podzimem dostavil se zlý host“ Cholera ve válečném roce 1866 v pramenech osobní povahy¹

VOJTĚCH KESSLER

Po bitvách na Dobeníně a u Vysokova dne 27. června 1866 bylo nařízeno obyvatelům okolních vsí postarat se o padlé. K lidem, které krčínský rychtář určil pro tuto nezáviděníhodnou službu, patřil i jistý Jan Hož z Budína u Nového Města nad Metují. Kromě zemřelých vojáků bylo všude i mnoho koňských zdechlin. Po návratu do Budína se Hož necítil dobře. Začal mít silné žaludeční křeče, kůže mu viditelně šedla, až modrala. Během dvou dní Hož zemřel, velmi rychle následován svými dvěma sestrami a synovcem. „*Nepomyslí si chudák, co z bojště na památku si přinese.*“²

* * *

Většina dobových textů pojednávajících o válečném roce 1866 obsahuje zmínku o průběhu a následcích epidemie cholery, kterou do Čech, na Moravu a do Slezska zanesla pruská okupační vojska. Tato epidemie nebyla způsobena výhradně válečnými událostmi, ale byla součástí celosvětové pandemie, jež propukla v roce 1863 v Indii a odtamtud se rozšířila přes Blízký východ, Balkán a Francii až do Německa. Historikové se víceméně shodují v nepotvrzené domněnce, že pruské jednotky se s cholerou dostaly do kontaktu ve spolkové pevnosti Lucemburk. Nebylo to poprvé, co se obyvatelstvo českých zemí setkalo s touto nebezpečnou chorobou. Jedna z velkých plošných nákaz, některými odborníky považována za epidemii cholery, postihla naše území již v letech 1736 a 1737.³ Nicméně o choleře, to znamená nemoci s definovanými symptomy a většinou přijímaným označením, lze mluvit až od počátku 19. století, kdy choroba řádila v jihovýchodní Asii a na indickém subkontinentu. V roce 1866 šlo již o čtvrtou pandemickou vlnu na českém území v průběhu 19. století. Ty předchozí se datují do let 1830/1831, 1836 a 1849.⁴ Opakující se pandemické vlny v průběhu relativně krátkých časových období vedly historiky zabývající se epidemiemi k pojmenování 19. století jako epochy

¹ Za odborný dohled musím poděkovat MUDr. Pavlu Vlachému.

² Volně parafrázován příběh zaznamenaný v pamětní knize městyse Krčína. Blíže Státní okresní archiv Náchod (dále SOkA), Obecní úřad Krčín, kniha č. 2, s. 195–196.

³ Většinou se mluví o deseti pandemiích cholery – odborníci však nejsou zajedno ani v jejich počtu, ani v časovém vymezení jednotlivých vln. Jako první se většinou uvádí ta z let 1816–1826. Srov. Eli-zabeth RYŠAVÁ ALVAREZOVÁ, *Modrá nemoc či dáviová úplavice. První české zkušenosti s cholerou*, Dějiny a současnost 42, 2020, č. 6, s. 10–13.

⁴ Ladislav NIKLÍČEK – Karel ŠTEIN, *Dějiny medicíny v datech a faktech*, Praha 1985, s. 170.

cholerové,⁵ obdobně jako je středověk pravidelně konotován s morem, či počátek 20. století s tzv. španělskou chřipkou.⁶ Poslední cholerová vlna totiž zasáhla Evropu příznačně v rozmezí let 1902 až 1909.

V rámci rozsáhlé bibliografie prusko-rakouské války, obsahující stovky, spíše až tisíce textů rozličných kvalit a odborné úrovně, představují práce k tématu cholery poměrně zajímavý svébytný komplex. Jde většinou o texty regionálních badatelů, kteří s využitím místních pramenů úřední proveniencí provádějí mnohdy poměrně seriózní analýzy na pomezí historie, historické demografie a historické sociologie.⁷ V ostatních pracích, jež se zaměřují nejrůznější optikou na válečné dění, je téma zmiňováno víceméně okrajově, jako jakýsi nutný apendix, případně jako „potitulková scéna“. Však také epidemie kulminovala až po skončení vlastních bojových operací. Přesto je na ni nutné pohlížet kontextuálně, nikoli jako na vedlejší produkt války, ale spíše jako na souběžnou událost. V textech se velmi často uvádí srovnání počtu obětí vlastních bojů oproti zemřelým na cholery, přičemž ti druzí ve většině případů v tomto smutném zápolení s přehledem triumfují. V té souvislosti lze dokonce mluvit o jakési statistické posedlosti. Nejen v dobových odborných textech, které číselné přehledy slibují ze své podstaty, ale i ve většině obecních či farních kronik je možné nalézt zmínku o počtu obětí v konkrétních lokalitách. Šlo skutečně o vysoká čísla, jež dotyční prostě považovali za zaznamenáníhodná.

Naproti tomu učinit si obraz o tom, jak epidemii vnímali soudobí pozorovatelé, případně lékaři či dokonce pacienti, je z daných pramenů nepoměrně obtížnější. V obecních, farních, nebo školních kronikách se širší, případně reflexivní, zmínky o choleře

⁵ Příznačně poslední masivní napadení choleroou zažila Evropa v letech 1902–1909. Srov. E. RYŠAVÁ ALVAREZOVÁ, *Modrá nemoc či dávivá úplavice*, s. 11.

⁶ Charles E. ROSENBERG, *The Cholera Years. The United States in 1832, 1849, and 1866*, Chicago–London 1987, s. 1; Jörg VÖGELE, *Cholera, Pest und Innovation*, Die Volkswirtschaft 20, 2020, Nr. 6, s. 22–25. Jiní odborníci přisuzují tuto roli, tedy jako určující chorobě 19. století, tuberkulóze. Srov. Norman ASELMAYER, *Cholera und Tod. Epidemieerfabrungen und Todesanschauungen in autobiographischen Texten von Arbeiterinnen und Arbeitern*, Archiv für Sozialgeschichte 55, 2015, s. 77–106, zde s. 77–78.

⁷ Srov. např. Matěj VALÍK, *Průběh cholery r. 1866 na Opavsku*, Věstník ústředního národního výboru města Opavy a Okresního národního výboru Opava-venkov, 1949, č. 2, s. 17–18; Zdeněk JÁNSKÝ, *Vznik cholery na Náchodsku roku 1832 a její další vlna v rakousko-pruském konfliktu 1866*, Bellum 1886 10, 2001, č. 3, s. 108–119; Martin BARUS, *Cholera roku 1866 na Mnichovobradištsku*, Bellum 1866 20, 2011, č. 1, s. 45–98; Vojtěch SZAJKÓ, *Prusko-rakouská válka 1866 a Rakouské Slezsko*, Opava 2011 (Diplomová práce); Ladislav BOUDA, *Cholera na Moravě*, Vlastivědný věstník moravský 18, 1966, s. 205–213; Jiří HANUŠ, *Obnovený pomník padlým vojákům i účastníkům války roku 1866 na miletínském hřbitově a cholera v Miletíně*, Bellum 1866 22, 2013, č. 2, s. 182–188; Jiří HRNČÍŘ, *Rok 1866 a cholera na Těchobuzi*, Vlastivědný sborník Pelhřimovska 13, 2002, s. 81–86; Karel KY-SILKA, *Cholera v Napajedlech v roce 1866* (rukopis); Galina RUCKÁ, *Hodonínsko, Prusové a cholera*, in: Miroslav Svoboda (ed.), *Rok 1866 na Moravě*, Brno 2016 (= Mikulovská sympozia 33), s. 159–164; Ladislav PRČÍK, *Cholera v Mutěnicích*, Malovaný kraj: národopisný a vlastivědný časopis Slovácka 35, 1999, č. 5, s. 8 a další.

nacházejí pouze sporadicky.⁸ Také v archiváliích správních a samosprávních fondů se zmínky o epidemii až na výjimky prakticky neobjevují. Úřední nezájem o cholera vypovídá také o tom, že výskyt choroby nebyl na rozdíl od řešení spojených s hospodářským vyrovnáním tím hlavním, co úřady trápilo.⁹ Střípky porůznu rozeseť ve výše zmíněných pramenech lze doplnit ego-dokumenty, vzpomínkami či osobními deníky. K tomuto účelu byl využit databázový korpus, který postupně vzniká za přispění členů Komitétu pro udržování památek z války roku 1866.¹⁰ Jako metodologický rámec sloužil obdobně zaměřený výzkum cholery v Hamburku z roku 1892. V něm se jeho autor Norman Aselmeyer pokoušel analyzovat dobovou reflexi epidemie na třídně vymezeném vzorku respondentů. Za heuristickou základnu mu sloužily vzpomínky dělnic a dělníků hamburských předměstí. Takto úzce sice nebylo – z důvodu nedostatku reprezentativního vzorku pramenů – uvedený výzkum možné vymežit, ale otázky, které si Aselmeyer stanovil, mohly posloužit jako inspirace.¹¹

Ve zkoumaných textech se opakovaly konkrétní tematické rámce či figury, které lze shrnout následovně: 1) Nápaditá a opakující se metaforická pojmenování pro cholera či její příznaky; 2) Spekulace nad příčinami choroby; 3) Kauzální souvislost epidemie a dietetické nestřídmosti pruského okupačního vojska; 4) Souvislost epidemie se sociálním postavením nakažených, respektive zemřelých; 5) Metaforická označení pro rozšíření epidemie v daných lokalitách; 6) Epidemii cholery předcházející „epidemie“ panického strachu a obav; 7) Způsob, jak se před nemocí chránit, či jak ji v různých fázích případně léčit; 8) Laické představy o symptomech a jejich srovnávání s příznaky klinicky definovanými; 9) Vysoká mortalita a její dopad na církevní úkony.

„Nyní stojíme zase před nepřítelem“ – cholery metafora¹²

Jak již bylo uvedeno, obyvatelstvo mělo s chorobou, lépe řečeno se specifickým souborem symptomů, poměrně bohaté zkušenosti. Pokud prameny hovoří o epidemii jako takové, většinou se shodují v označení cholera či *cholera*. Určité variace, případně vůbec chybná diagnóza, se objevují až při popisu konkrétní nemoci u konkrétního jedince, nejčastěji

⁸ Tuto skutečnost víceméně dokládají výše zmínění autoři dílčích analytických studií. Z. JÁNSKÝ, *Vznik cholery na Náchodsku*, s. 118; Pavel SOLNICKÝ – Petr TESAŘ, *Cholera na Opavsku v roce 1866*, in: Miroslav Svoboda (ed.) *Rok 1866 na Moravě*, Brno 2016 (= Mikulovská sympozia 33), s. 277–292, zde s. 277.

⁹ M. BARUS, *Cholera roku 1866 na Mnichovohradištsku*, s. 80.

¹⁰ <http://komitet.1866.cz/>

¹¹ 1) Jak vzpomíná autor/ka na epidemii a které aspekty jsou reflektovány?; 2) Jaké informace byly autorovi/ce poskytnuty v oblasti preventivní nebo terapeutické?; 3) Reflektoval autor/ka své sociální postavení v kontextu epidemie? Srov. N. ASELMAYER, *Cholera und Tod*, s. 80.

¹² Jiří STÍSKAL, *Příspěvek k událostem roku 1866 v Troubkách nad Bečvou*, *Bellum* 1866 5, 1996, č. 2, s. 59–67, zde s. 65.

v souvislosti se stanovením příčiny úmrtí a zápisu do dotyčné matriky. Co však zarazí, jsou opakující se metaforická pojmenování, pokud to jazyk textu dovoluje, tedy pokud se nejedná o úřední záznam či medicínské pojednání. Zatímco v německém jazyce je zřetelná femininní konotace pojmu cholera, například „*die schreckliche Frau Cholera*“, v českých zápisech to neplatí. V německých textech se dokonce projevuje i tehdy tušený geografický původ nemoci v obrazech jako „*Dame aus Asien*“ či „*Hindumädchen*“,¹³ případně přiléhavé, třebaže z dnešního pohledu nekorektní přirovnání cholery k cikánské nemoci. Nikoli proto, že by jí etnikum ve zvýšené míře trpělo, ale spíše proto, že je tím vyjádřen původ nemoci a její rychlé šíření. V českém prostředí mnohem více imaginaci podněcovala souvislost šíření epidemie a probíhajícího válečného konfliktu, přesněji řečeno příchodu okupačního nepřátelského vojska. Na celé čáře proto vede invazivní eufemismus *host*. V titulu příspěvku citovaný zápis z kroniky obce Kbelnice například uvádí eufemismus i s určením: „*S podzimem dostavil se do vsi zlý host – cholera*“.¹⁴ Někde se pojí s metaforou jinou, jinak vyhrazenou pro mor: „...*také tohoto roku navštívil naše městečko nevitany host, černá smrt, na kterou první zemřel dne 21. srpna Jan Truška, domkář v stáří 42 let, č. d. 240.*“¹⁵ V mnoha případech je pojem *host* doplněn adjektivem, například *zlý*¹⁶, *nevitany*¹⁷, či *nemilý*¹⁸. Také se k němu často přikládá pořadové číslo, tedy třetí. První totiž označuje jarní mrazy spojené s neúrodou a druhý pak samotnou válku, respektive pruské okupační armády. Spojitost epidemie s přítomností, přesněji s následným odchodem, nepřátelského vojska evokovala jiná přirovnání, ne tak častá jako výše zmíněný *host*, přesto opakující se, například *památka*¹⁹, *dar, ještě jeden příchozí*²⁰ či expresivní, nicméně výstižný *průvodčí*.²¹

.....
¹³ N. ASELMAYER, *Cholera und Tod*, s. 92.

¹⁴ Martin DRAPÁK, *Válka roku 1866 v kronice obce Kbelnice*, Bellum 1866 3, 1994, č. 4, s. 141.

¹⁵ Stanislav KONEČNÝ, *Polička za pruské okupace v roce 1866*, Polička 1998, s. 38.

¹⁶ Např. Antonín KOTÍK, *Válka 1866 v Nové Pace*, Bellum 1886 10, 2001, č. 1, s. 25–35, zde s. 35.

¹⁷ Stanislav KONEČNÝ, *Na doplnění stati Polička z pruské okupace v roce 1866*, Bellum 1866 8, 1999, č. 4, s. 163–171, zde s. 168.

¹⁸ „*Třetí host nemilý, který v roce 1866 Klobouky navštívil, byla nakažlivá nemoc, tak zvaná Cholera.*“ Srov. Miroslav SVOBODA, „*V litanii prosíme Boha, aby nás od hladu, moru a vojny osvobodil.*“ *Prusko-rakouská válka na stránkách moravských kronik*, in: Jiří Hutečka – Josef Šrámek (edd.), *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*, Hradec Králové 2018, s. 207–219, zde s. 218.

¹⁹ „*Válka ukončena, ale Prusové nám zde zanechali přece jen na dále památku.*...“ Srov. Jan STEJSKAL, *Moje vzpomínky na válečný rok 1866 – Pruská válka o Slezsko v r. 1742–1768*, Kyšperk 1936, s. 51.

²⁰ Pamětní kniha obce Mžany. Citace podle studie František KUBŮ, *Bitva u Hradce Králové 3. července 1866 ve světle místních kronik*, Historie a vojenství 40, 1991, č. 1, s. 3–27, zde s. 25.

²¹ „*Sotva ale jedna rána se uchlácholila a poněkud otrnula, přišel průvodčí války, strašná nemoc cholera. Jen v naší milé osadě farní jsem 44 tou nemocí sklíčených zaopatřil. Z nichž 9 se pozdravilo a 35 pobřebeno bylo. Vě třech rodinách umřel otec i matka a pochování jsou v jednom hrobě povždy manžel a manželka.*“

Více než tato příznaková pojmenování se do škály pojmů zanesených v úředních dokumentech promítá neznalost příčiny choroby, a tudíž její určení výhradně na základě příznaků. Navíc soudobá medicína rozlišovala tři varianty, někdy také stádia, cholery s různou mírou rizik, a tudíž úmrtnosti. Šlo o pojmy: *cholera-diarrhoe*, *cholera levis* (též *cholera asiatica*, nebo také *cholera*) a *cholera asphyctica*.²² V matričních záznamech se objevují termíny jako *cholera morbus*, *chlýstovka*, případně *dávivá chlýstovka*, či netypický *střevní psotník*.²³ V německy vedených matrikách pak lze číst: *Brechrubr*, *Brechdurchfall*, *Choleratyphus* či *Brechrurhityphus*.²⁴ Úřední statistika města Vídně kromě výše zmíněných zavádí také pojem *cholera-typhoid*.²⁵

Miasmatici a kontagonisté – aneb diskuse nad příčinami choroby

Zmíněná terminologická rozkolísanost je pochopitelná, vezmeme-li v úvahu, že v roce 1866 ještě nebyl, přes poměrně intenzivní zájem soudobé odborné lékařské obce, objeven původce nemoci, dnes bezpečně usvědčená bakterie *vibrio cholerae*. Také je již plně odhalen způsob přenosu choroby, jsou přesně definovány její symptomy, průběh a jasně stanovená terapie. Nemoc se přenáší alimentární cestou, nejčastěji pitnou vodou kontaminovanou výkaly (například prosakováním jímek) obsahujícími choropobudnou bakterii. K onemocnění dochází nejen požitím infikované vody, ale také například potravin v této vodě umytých. Zdrojem onemocnění může být i jedinec ještě několik týdnů po odeznění jednoho z nejvíce viditelných příznaků, a to průjmů. Inkubační doba nemoci je také závislá na infekční dávce a pohybuje se od 12 hodin do tří dnů. V případě synergie epidemie a válečného střetnutí, jako v roce 1866, pak logicky k nepřímým příčinám patří nahromadění velkého počtu osob na malých prostorách za abnormálních, respektive nehygienických podmínek. Armády na pochodu trpěly od nepaměti střevními infekcemi. Úplavice, tyfus a cholera byly příčinou válečných neúspěchů častěji než zbraně druhé strany.²⁶ Tak alespoň lze s odstupem mnoha desítek let a při současném stavu rozvoje lékařské vědy o choleře v roce 1866 hovořit. Takto o ní také píší mnozí autoři pojednávající o válce roku 1866, aniž by si uvědomili, jak zkreslený je to pohled, neboť plně nepostihuje dobové názory na cholera v kontextu tehdejší lékařské vědy i tzv. babských rad, na něž byla odkázána většina populace. Jedno z nejrеспектовanějších poválečných pojednání o cholerové epidemii

.....
Sirotků dílem úplných, dílem polovičních pozůstáveno 70.“ Srov. František PIŠL, *Obec Plotiště nad Labem za války roku 1866*, Bellum 1866 4, 1995, č. 3, 4, s. 123–129, 135–143, zde s. 136.

²² D. POPPELAUER, *Die Cholera-Epidemie des Jahres 1866. Statistische, aetiologische und therapeutische Beobachtungen*, Berlin 1867, 1–12.

²³ J. HRNČÍŘ, *Rok 1866 a cholera na Těchobuzi*, s. 84.

²⁴ P. SOLNICKÝ – P. TESAŘ, *Cholera na Opavsku v roce 1866*, s. 283.

²⁵ Alexander GIGL, *Statistische Daten über die Cholera-Epidemie des Jahres 1866 in Wien*, Wien 1869, s. 1.

²⁶ Eduard WONDRAK, *Krev smyly deště*, Hradec Králové 1989, s. 55.

vešlo z pera šéflékaře berlínského cholerového lazaretu č. I, dr. Moritze Poppelauera. Ten v něm představuje nejen svůj vlastní názor na původ a způsob léčení cholery, ale poukazuje na další možné příčiny či konkurenční teorie. Mezi ty reálně zvažované patří teorie o autochtonnosti choroby, teorie o vlivu půdy v okolí nakaženého, chyba v dietetice, teorie o příčinné souvislosti cholery a nachlazení, či souvislost s duševním stavem nakaženého.²⁷ Je pak otázkou nakolik mohly nejrůznější zvažované teorie, a z nich plynoucí terapeutické předpisy, ovlivňovat náhled většinové populace. Nicméně je pozoruhodné, že zdánlivě nesourodá škála teorií měla vždy alespoň minimální logické jádro zakotvené v dobové empirii, v prokázaných symptomech a dynamice léčby.²⁸

V souladu s tehdejší, velmi rozšířenou a zejména odborně respektovanou teorií miasmatu se nejčastěji předpokládalo, že nemoc se šíří zkaženým (miasmatickým) vzduchem. Ta měla mezi autory dobových vzpomínek oporu ve skutečnosti, že se nemoc šířila v důsledku válečného střetnutí spojeného s velkým množstvím nahromaděných mrtvol lidí i zvířat. Velmi často se tak v textech objevuje souvztažnost cholery a vzduchu otráveného výparů z tlejících těl: „*Povětří bylo za pár dnů velmi nakažené. Výpary a hniloba padlých povětří otravovala, protož nebylo divu, že později cholera povstala.*“²⁹ Situaci zhoršovaly i teplé letní měsíce, čehož si byli pisatelé velmi dobře vědomi a kladli této skutečnosti za vinu nebývale rychlé šíření nemoci. „*Obilí přede žněmi do země zadupáno, vsude plno nabubřelých mrtvol, do kterých sálalo červencové slunce, takže vzduch byl plný zapáchajících výparů, vše v polích hnilo zbrocenou lidskou a zvířecí krví. V obci na cholera zemřeli v cibelně čtyři členové rodiny Kučerovy.*“³⁰

O rozšířenosti miasmatické teorie, jinak veskrze odborné, například svědčí i zmínky o různé míře větratelnosti sídlišť. Školní kronikář obce Chlum, Josef Hlavatý, například uvádí, že různá míra zasažení epidemií u obcí na bojišti je způsobená přístupem čistého vzduchu do jednotlivých lokalit.³¹ Teorii o miasmatu také nahrávaly i empiricky ověřené vlivy na průběh choroby, jako například větratelnost nemocničních objektů. Těž bylo zjištěno, že v širokých vzdušných ulicích bylo mnohem méně případů onemocnění než ve stísněných předměstských čtvrtích.³² Skutečný důvod byl však jiný. Nahromadění civilistů

²⁷ D. POPPELAUER, *Die Cholera-Epidemie des Jahres 1866*.

²⁸ N. ASELMAYER, *Cholera und Tod*, s. 100.

²⁹ Jiří JEMELKA – Zdeněk KLOBOUK – Petr INDRÁK, *Kronika Šimona Paráka z Klopotovic, okres Prostějov*, Bellum 1866 14, 2005, č. 2, s. 53–68, zde s. 65.

³⁰ SOKA Hradec Králové, Obecní úřad Rozběřice, Pamětní kniha obce Rozběřice, s. 34–36.

³¹ „*Brzy však nato objevily se brůzoplňné následky války. Pojednou počala zuřiti cholera, kteráž opět nesčíslných obětí si vyžádala. Obce Chlum, Lípa a Čistoves od epidemie zůstaly ochráněny pro možnost přístupu čistého vzduchu, však vůbec veškeré okolní vesnice strašlivě navštíveny byly. Nejvíce obětí ovšem vyžádala tam, kde nemocnice zřízeny byly. V blízkých Vřestarech podleho jí na třetinu obyvatelstva.*“ SOKA Hradec Králové, Obecná škola Chlum, Kronika obecné školy, s. 32.

³² L. BOUDA, *Cholera na Moravě*, s. 212.

a ubytování velkého množství vojáků v soukromých bytech, kde často jejich množství převyšovalo počet původních obyvatel, sice znamenalo, že se hůře dýchalo, nicméně zkažený vzduch nebyl viníkem cholerové epidemie. Tím byly nevhodné hygienické podmínky, nedostatek záchodů, vojenská nekázeň, netěsnící kanalizace a do studní prosakující jímky.

„Dílem odtud, dílem také z jiných příčin“ – pruská nestřídmost v jídle jako příčina cholery

Jedna ze zmiňovaných příčin nemoci však zcela vybočuje s ohledem na svoji četnost v textech. Neměla sice žádný soudobý odborný základ, nicméně překvapuje správnou indikací trávicího traktu jako postižené části těla. Současně jde také o české specifikum, de facto vázané pouze na zmíněnou synergii přítomnosti nepřátelské okupační armády. Opakujícím se topoi ve většině českých dobových textů zaznamenávajících pruskou okupaci, je totiž zdůrazňování nestřídmosti pruských vojáků v jídle. V mnoha případech zcela volné ruce při rekvizicích a pozice vítěze umožňovaly pruským vojákům maximálně využít pohostinnosti okupovaných krajů. Zdlouhavými úmornými pochody a boji unavení vojáci, při nedostatečné logistice, kdy zásobování vážlo, navíc nedokázalo držet krok s nečekaně rychle postupující armádou, pak vědomě opouštěli jakékoli zábrany a konzumovali nejen ve velkém množství, ale také v kombinacích pro zdejší obyvatele těžší pochopitelných. Bylo poměrně běžné, že vojáci vše, co získali od domácího obyvatelstva, dali do jednoho kotle, zamíchali a snědli.³³ Často se tak mohlo stát, že došlo u jednotlivých vojáků k poruchám zažívacího traktu, takže oslabený organismus se stával nedostatečně odolným vůči případné cholerové infekci.³⁴ *„Přitom není žádného divu, když sobě žaludky přecpou, že zimnici a cholera dostávají, a mezi obyvatele roznášejí. Kéž by se již ti nedopravci z naší vlasti vyklidili.“*³⁵

„Epidemie ani pandemie netrpí předsudky“ – souvislost epidemie se sociálním postavením nakažených, respektive zemřelých³⁶

Kromě zmíněné pruské žravosti se předmětem dobových diskusí stala ještě další souvislost a promítla se i na stránky vzpomínek a pamětí. Nešlo si nepovšimnout relativně většího poměru nakažených, a tím pádem také zemřelých, mezi nižšími sociálními vrstvami. Tento jev byl způsoben jednak nižšími hygienickými standardy, každodenními kontakty s okupujícími vojáký, jednak také statisticky větším vzorkem. K těmto objektivním příčinám se ovšem přidávaly nejrůznější fabulace, do kterých se promítaly

³³ Miroslav SVOBODA, *Pruský hrbitov v Mikulově*, Jižní Morava 46, 2007, s. 71–84, zde s. 71.

³⁴ L. BOUDA, *Cholera na Moravě*, s. 208.

³⁵ *Z Pavlova u Mohelnice. Dopis ze 20. 8. 1866*, Olomoucké noviny 2, 1866, č. 68 ze dne 25. 8. 1866, s. 3.

³⁶ Milena LENDEROVÁ – Iveta COUFALOVÁ, *Novodobé „mory“*. *Epidemie jako sociální a kulturní fenomén II*, Dějiny a současnost 42, 2020, č. 6, s. 8–9, zde s. 9.

domnělé i reálné sociální křivdy a nahromaděné emoce. Dokonce se navracely v minulosti problematizované teorie o úmyslném šíření nemoci ze strany vyšších vrstev za účelem regulace sociálně slabších. Ač tato spekulace, moderním jazykem řečeno konspirační teorie, nedosáhla v roce 1866 takového rozsahu jako v roce 1831, kdy například na dnešním Slovensku zavdala příčinu k rozsáhlým povstáním poddaných, přesto představovala poměrně oblíbený myšlenkový vzorec.³⁷ Sama cholera měla jistou metaforickou funkci pro popis dobových sociálních nerovností.³⁸ Zatímco shora uvedený berlínský šéflékař souvislost popíral na základě zkušenosti s šířením a léčbou jednotlivců,³⁹ vídeňský statistik Alexander Gigl se ji pokusil vyvrátit na minuciózních statistických údajích.⁴⁰ Rozbor počtu nakažených a zemřelých podle povolání a bydliště jej ale svedl k teoriím o toleranci, respektive sklonech k onemocnění v souvislosti se specifickým způsobem života, vázaným na bydliště a způsob práce.

Je možné sice poukazovat na výsledky dílčích analytických studií o rozsahu epidemie v jednotlivých obcích, to však nic nezmění na faktu, že prakticky všechny dobové texty, které se tématem zabývaly, zdůrazňovaly, že cholera se více dotýkala nižších vrstev. Nalikolik tyto teze vycházely z empirického pozorování – nota bene objektivního – a nakolik šlo o dobově příznačný opakující se kulturní vzorec, již nelze rozklíčovat. Paradoxně bývá podle dobového bontonu k takovým informacím následně připojen seznam zemřelých z řad místní honorace. Tak například František Sobek z Chrudimi uvádí bezprostředně po informaci, že na nemoc umírali převážně chudí lidé, následující soupis: „c. k. státní zástupce Augustin Günter, (zemřel 5. 8.), hospodářský úředník Alois Guth (29. 8.), gymnaziální profesor Josef Tesar (zemřel 15. 8.), krajský oficiál Jan Wurm (zemřel 19. 9.), člen chrudimského obecního výboru František Menšík st. (zemřel 11. 8.) a katastrální adjunkt František Menšík (zemřel 17. 8.).“⁴¹

Nápadný byl pro mnohé soudobé pozorovatele také častý nepoměr nakažených a zemřelých podle pohlaví. Obecně lze tvrdit, že větší procento obou bylo zastoupeno mezi ženami. „Epidemie si u nás vyžádala 98 obětí, z toho 34 mužů a 64 žen. 48 zemřelých bylo mladších 18 let.“⁴² Ovšem ne všude byl nepoměr tak dramatický jako v citované

³⁷ Mária KOTOROVÁ-JENČOVÁ – Peter ŠAFRANKO (edd.), *Východoslovenské roľnícke povstanie 1831: referáty z odborného seminára. 7. september 2006*, Vranov nad Topľou. Hanušovce nad Topľou 2007; Dušan ŠKVARNA, *Východoslovenské roľnícke povstanie. Spontánna sebaobrana a rozkoš násilia*, História revue 1, 2001, č. 4, s. 11–13.

³⁸ N. ASELMEYER, *Cholera und Tod*, s. 90.

³⁹ Poppelauer zejména poukazoval na relativní čísla nakažených v rámci rozličných sociálních vrstev a příčiny onemocnění stanovoval sice dle chybných, nicméně jiných údajů. Srov. D. POPPELAUER, *Die Cholera-Epidemie des Jahres 1866*, s. 20.

⁴⁰ A. GIGL, *Statistische Daten*, s. 11–18.

⁴¹ František SOBEK, *Vzpomínka na rok 1866*, Chrudim 1889, nestr.

⁴² *Z Roketnice u Přerova. Dopis ze 30. 8. 1866*, Olomoucké noviny 2, 1866, č. 70 ze dne 1. 9. 1866, s. 3.

Rokytnici. Většinou sice šlo o několik procent, avšak vždy byl tento fakt uznán hodný zaznamenání. V některých obcích, jako například v Dolní Bukovině u Mnichova Hradiště, bylo naproti tomu větší procento mezi nakaženými i zemřelými v případě mužů.⁴³ Hodnověrné závěry, proč k tomu docházelo, se musí ovšem opírat o větší vzorek, jak se tomu například stalo ve zmiňovaném statistickém přehledu pro hlavní město monarchie.⁴⁴ Jedna z uváděných možných příčin je častější kontakt žen s nakaženými, ať už při pravidelné manipulaci s vodou při zásobování obydlí ze studní, nebo při praní prádla nakažených. Odolnost organismu podle věkového složení také nabízí zajímavé zjištění. Podobně jako v případě tzv. španělské chřipky bylo mezi nakaženými a zemřelými větší procento obyvatel v produktivním věku, tedy mezi třicátým a šedesátým rokem života. Zastoupení nakažených a zemřelých v dětském věku bylo naproti tomu poměrně malé.⁴⁵ Totéž lze souhrnně říci i o nejstarší populaci. Nabízí se však otázka, zda tato čísla spíše neodpovídají relativnímu rozložení věkových skupin. K přesnějším závěrům by bylo možné dospět, pokud by se statistiky rozšířily na celkový počet obyvatel a určily procento v jednotlivých věkových kategoriích. Spíše než náchylnost, nebo naopak odolnost organismu proti nemoci se jako klíčový jeví způsob šíření choroby.

Přišla, viděla, vítězila – dobové verbalizace epidemického šíření

Když se s blížícím válečným konfliktem objevily zprávy o choleře v Berlíně, bylo jen otázkou času, kdy dojde k jejímu zavlečení na území habsburské monarchie. Příchod pruských jednotek, včetně těch, jež byly před válkou dislokovány v hlavním městě, tak předtuchu naplnil. Informace o nástupu cholery u pruského vojska se podařilo doložit i v textech osobní povahy, takříkajíc z druhé strany, i když letmé zmínky bývají většinou bezpříznakové a prosté expresivních vyjádření. Najdou se ovšem i výjimky, jako například vzpomínky Viktora Lignitze, poručíka III. praporu vestfálského fyzilírského pluku č. 37: „*Strašidlo cholery číhalo všude!*“ V dopise z 24. června 1866 navíc popisuje, jak každý den musel posílat hned několik svých mužů do lazaretu. Jako příčinu uvádí dyzentérii, ovšem nikoli jako chorobu samu, ale jako symptom cholery.⁴⁶ Právě pruští vojáci představují pro většinu bádání analytický problém, neboť pro svoji konfesijní odlišnost a také vojenskou jurisdikci nebývají zapsáni v úmrtních matrikách a systematicky je neevidují ani jiné prameny úřední povahy.⁴⁷ Pozoruhodné také je, že pruská vláda nikdy oficiálně neuvedla počty obětí cholery epidemie na svém území. Dobové odhady ovšem hovoří

.....
⁴³ M. BARUS, *Cholera roku 1866 na Mnichovohradištsku*, s. 54.

⁴⁴ A. GIGL, *Statistische Daten*.

⁴⁵ D. POPPELAUER, *Die Cholera-Epidemie des Jahres 1866*, s. 3.

⁴⁶ Viktor LIGNITZ, *Aus drei Kriegen. 1866, 1870/71, 1877/78*, Berlin 1904, s. 22.

⁴⁷ P. SOLNICKÝ – P. TESAŘ, *Cholera na Opavsku v roce 1866*, s. 281.

o celkovém čísle vyšším než v daleko lidnatějším rakouském císařství.⁴⁸ Podle neověřených pruských údajů mělo choleře podlehnout 6 427 jejich vojáků, oproti 5 235 mužům, které Prusko ztratilo v boji. Epidemie si nevybírala svou daň pouze u prostých vojáků, ale podlehl jí také tři prušti generálové – velitel 1. sboru generál jezdeckva Louis Wilhelm von Mutius (zemřel 5. srpna 1866 ve Slavkově), velitel 1. pěší divize generálporučík Karl Friedrich von Clausewitz (zemřel 31. července 1866 v Čejči u Hodonína) a velitel 2. těžké jízdní brigády generálmajor Adalbert von Pfuel (zemřel 9. srpna 1866 v Pohořelicích u Brna).⁴⁹

První onemocnění bylo údajně zaznamenáno v Litomyšli 9. července. Krátce nato zřídilo pruské zdravotnictvo cholerové baráky v Rosnicích a Stěžerách u Hradce Králové. Je nutno připomenout, že v Rakušany obsazené Olomouci nebyl ještě 23. srpna zaznamenán ani jediný případ, zatímco v Brně okupovaném Prusku epidemie vypukla pět dní předtím. Cholera se ovšem rozšířila i do míst, kam Prusové nevkročili – do Podmoků u Městce Králové ji zanesl člověk, kterého okupanti najali jako honáka, a posledním zemřelým v obci byl neznámý vandrák.

Podobně jako pro samotné pojmenování nemoci, i pro její propuknutí se v dobových textech užívaly nejrůznější více či méně obrazné verbalizace. Oblíbené metafory hosta odpovídalo sloveso *navštívit*,⁵⁰ přeneseně také *dostavit se*.⁵¹ Z epidemiologického hlediska se nejhodněji jeví užití slovesa *rozšířit*⁵², z expresivnějších výrazů pak *řádít*⁵³ či *buráčet*,⁵⁴ které evokuje představu epidemie coby bouře. Výhodou této metafory je skutečnost, že stejně jako dotýčný jev počasí, i epidemie cholery po jistém čase ustala. Z vyložené poetických výrazů lze vybrat *zakroužit nad krajem*⁵⁵ či *vládnout*.⁵⁶ V druhém případě lze

⁴⁸ Pavel BĚLINA – Josef Fučík, *Válka 1866*, Praha–Litomyšl 2005, s. 585–586.

⁴⁹ Jiří NÁHLOVSKÝ, *Životopisy pruských generálů zemřelých na cholera*, Bellum 1866 17, 2008, č. 1, s. 69–71.

⁵⁰ „Pak po odchodu pruského vojska, jak jsem již pravil, navštívila naši obec nemoc cholera, která si také mnoho obětí vyžádala.“ Srov. J. JEMELKA – Z. KLOBOUK – P. INDRÁK, *Kronika Šimona Paráka z Klopotovic*, s. 65.

⁵¹ M. DRAPÁK, *Válka roku 1866 v kronice obce Kbelnice*, s. 141.

⁵² „Když Prusové 7. září 1866 odtáhli, vypuknul v údolí Desné nikoliv mor, ale rozšířila se cholera. Onemocnělo na 750 osob, z nichž 227 zemřelo.“ Srov. Josef BEZDĚČKA, *Rok 1866 a Jeseníky*, Severní Morava 40, 1980, s. 53–56, zde s. 56.

⁵³ „Po tomto puštění mongolském (tzn. od Prusů) rozšířila se po celém našem okrese strašná nemoc „cholera“ a řádi nesmírně, tak že nebyla tak silná ani v jejím prvopočátku, když do Evropy přišla.“ Srov. J. STÍSKAL, *Příspěvek k událostem roku 1866 v Troubkách nad Bečvou*, s. 65.

⁵⁴ „Červenec: 28. Tento měsíc začala silně buráčet cholera ve Světí a Věstarech a Plotišťích a na Sádovsku“ Josef LINDER, *Pamětní deník obce Nedělišť – léta páně 1866, 1867, 1868*, Bellum 1866 2, 1993, č. 3, s. 59–70, 77–79, 112, zde s. 63.

⁵⁵ „...a ještě jeden strašlivý příchozí zakroužil na krajem – cholera.“ Srov. Pamětní kniha obce Mžany. Citace podle F. KUBŮ, *Bitva u Hradce Králové*, s. 25.

⁵⁶ „Jetzt herrscht die Cholera im höchsten Grade.“ Srov. Miloslav KROČEK, *Vojenský lazaret v Horčicích po bitvě u Sadové v r. 1866*, Bellum 1866 4, 1995, č. 4, s. 144–159, zde s. 148.

v podtextu i následně v konkrétních příkladech dotýčných textů vysledovat souvislost s Boží vůlí. Časovou souslednost po pruské okupaci vyjadřovalo prosté sloveso *následovat*,⁵⁷ naopak ne zcela vhodné *objevit se* budí dojem výše zvažované, nicméně objektivně vyvážené teorie o autochtonnosti nemoci.⁵⁸ Metonymicky působí obrat *požádat oběti*,⁵⁹ zatímco sémanticky nevhodné *vzniknout*⁶⁰ proniklo skrze řeč pramenů i do sekundární literatury.⁶¹

Strach a jitrění emocí jako předzvěst epidemie

Epidemie způsobují rozruch, provokují imaginaci svým rychlým šířením i nejistotou a obavami, které vyvolávají.⁶² Lze dokonce hovořit o jakési emocionální epidemiologii.⁶³ V případě cholery epidemie v roce 1866 to platí měrou vrchovatou. Důvodů je hned několik. Cholera byla chorobou, jež se šířila extrémně rychle. Krátké období mezi objevením se, propuknutím prvních příznaků a úmrtím nakaženého působilo doslova paniku. Pro lékaře představovalo doslova bezmoc: „*Deprimující muselo být, když ranění přes všechnu tuto lékařskou péči umírali na cholera. V jednom malém místě asi jednu míli vzdáleném od Hořic, rádlila cholera velmi silně. Zemřela tam asi třetina ze 120 raněných. Denně přibýlo asi 20 až 30 případů mezi obyvateli. Potom už tato nákaza povolila.*“⁶⁴

⁵⁷ „Cholera, jež po válce následovala, uložila sice bratřím mnoho práce, ale zabhala rychle Prusy.“ Srov. Miroslav VYCPÁLEK, *Konventy řádu milosrdných bratří v Českých zemích za války roku 1866*, Bellum 1866 3, 1994, č. 4, 5, 8, s. 112–116, 148–150, 287–289, zde s. 288.

⁵⁸ „Zhoubná cholera objevila se tu již 6. srpna, zemřel tu první na ni krejčí F. Semerák v č. 21 na Krajském předměstí.“ Blíže Vincenc FIKR, *V Náchodě a okolí jeho za války r. 1866*, in: Pamětní spis Spolku vojenských vysloužilců v Náchodě, Náchod 1912, s. 19–55, zde s. 38, 53, 54.

⁵⁹ „Tato morová nemoc nejen v Bakově mnoho obětí požádala, alebrž také ve vůkolních vesnicích, v Malé Bělé, Nové Vsi, Dolánkách, Veselé a Studénce dosti šeredně hospodarila.“ Srov. Karel KOPAL, *Válka roku 1866 v kronice města Bakova nad Jizerou*, Bellum 1866 4, 1995, s. 36–41, zde s. 40.

⁶⁰ „Po válce vznikla v Hradci cholera. První byl jí zachvácen voják v kantině v kavalíru 35. Za jeden den zemřelo 13 lidí. Nejvíce postiženi byli cholera lidé od Malého náměstí až k domu č. 145 (Broulíkovu) na Velké poště. Z rodin hlavně rodina továrníka V. F. Červeného. V ni zemřely dcery Anička a Anna, jež měla před svatbou s důstojníkem Riedlem, neteř Marie Nekovářiková, syn Jan a jedna příbuzná.“ Blíže Ladislav DOMEČKA, *Hradecké vzpomínky na válku roku 1866*, Kraj královéhradecký 27, 1936, č. 49, 50, s. 8, 4–5, zde s. 5.

⁶¹ Z. JÁNSKÝ, *Vznik cholery na Náchodsku*, s. 108–119.

⁶² N. ASELMEYER, *Cholera und Tod*, s. 77.

⁶³ J. VÖGELE, *Cholera, Pest und Innovation*, s. 24.

⁶⁴ Wolfgang JAEGER, *Die ärztliche Versorgung der Verwundeten der Schlacht von Königgrätz. Nach Berichten des US amerikanischen Militärarztes Dr. Darley und des Augenarztes Theodor Leber*, in: Hradec Králové 1866–1992. Königgrätz. Sammelband der Beiträge der internationalen wissenschaftlichen Konferenz (6. – 8. 6. 1991), Hradec Králové 1991, T. 3, s. 225–240, zde s. 233.

Také, jak už bylo řečeno výše, mělo obyvatelstvo s nemocí opakovaně trpkou zkušenost a dá se říci, že vědělo, co jej čeká.⁶⁵ Navíc na rozdíl od jiných chorob nelze na základě přežití jedné vlny nemoci vytvořit osobní, a tím méně kolektivní imunitu, proti budoucí nákaze.⁶⁶ Každá další vlna cholery epidemie vzbuzovala větší a větší obavy. Ty byly místy doslova ochromující: „Žádný člověk do práce nemá chuti, každý je jak omámený. Takovýto život nás mučí již čtvrtý týden.“⁶⁷ Způsob šíření také zapříčiňoval velkou koncentraci nemocných kolem jednoho zdroje nákazy. Docházelo k decimaci celých rodin.⁶⁸ V mnoha případech nezbyval u posledních umírajících nikdo, kdo by se o ně mohl starat. Navíc, jak bude ještě blíže uvedeno, strach vzbuzovala i vizáž nakažených. To také vedlo k tomu, že se mnohdy k nemocným a umírajícím nechovali ostatní lidé tak, jak by jim přikazovala křesťanská morálka.⁶⁹ Obava před nákazou byla za situace, kdy nebyl znám původce nemoci, všudypřítomná. „Stará služebná vyprávěla, že posel z Kocberů přinesl do lékárný recept lékaře na pekařské lopatě, aby se jej nemusel dotknout rukou.“⁷⁰

Jen stěží si dokážeme představit dusivou atmosféru strachu a paranoie, kdy umíraly desítky lidí, bez tehdy zjevné příčiny. Stejně tak nebyly podchyceny komunikační sítě, po nichž se epidemie šířila. Například Martin Barus ve své vynikající práci o cholere na Mnichovohradištsku správně odhadl zásadní význam komunikačního uzlu, jaký mělo město Mnichovo Hradiště – procházela jím železniční trať od Turnova do Kralup nad Vltavou, a také se zde křížily dvě císařské silnice – od Prahy do Liberce a od Jičína na Českou Lípou. Vzápětí však sám doznává, že nemoc se šířila naprosto nekontrolovatelně v celém okrese.⁷¹ Jím vytyčené epidemické trasy tak jsou pouze moderní konstrukce a ve své době rozhodně nemohly působit na běžného člověka. Ten zkrátka žil v chaosu a všudypřítomném strachu, který se netýkal pouze nemocných a umírajících, ale vztahoval se i na zemřelé. Ti byli z obav před dalším šířením pochováváni zpravidla odděleně od ostatních mrtvých, většinou ve větší vzdálenosti od sídliště. Hroby se kvůli dezinfekci také zasypávaly několika vrstvami vápna – šlo o jedno z mnohých dobových opatření proti nákaze.

⁶⁵ E. RYŠAVÁ ALVAREZOVÁ, *Modrá nemoc či dávnová úplavice*, s. 10.

⁶⁶ M. SVOBODA, *Pruský hřbitov v Mikulově*, s. 71.

⁶⁷ J. STÍSKAL, *Příspěvek k událostem roku 1866 v Troubkách nad Bečvou*, s. 65.

⁶⁸ Například Kněžmost: „Cholera dokonce v městečku téměř úplně zlikvidovala několik rodin. Především se jednalo o rodinu Kubešovu z domu č. 65 – dne 18. srpna zemřeli bratři Václav a Josef (č. 23 a 24), 23. srpna Václavova manželka Anna (č. 27) a o tři dny později i matka obou bratrů Marie (č. 30).“ Srov. M. BARUS, *Cholera roku 1866 na Mnichovohradištsku*, s. 53.

⁶⁹ M. LENDEROVÁ – I. COUFALOVÁ, *Novodobé „mory“*, č. 6, s. 9.

⁷⁰ Jindřich ŠISLER, *Dvůr Králové ve válečném roce 1866*, Dvůr Králové 1966, s. 55.

⁷¹ M. BARUS, *Cholera roku 1866 na Mnichovohradištsku*, s. 69.

Způsoby, jak se před nemocí chránit, či jak ji v různých fázích případně léčit

Přestože nebyl původce cholery znám, mohla se činit opatření, která měla na základě předchozích vln empiricky ověřené účinky, případně opatření obecně platná při všech epidemiích. Při epidemii cholery v roce 1831 byly například vytvořeny vojenské kordony uzavírající jednotlivé oblasti, dezinfikovalo se nakuřováním, ve zvýšené míře se konzumoval alkohol s pepřem. V roce 1866 byla pro české země sestavena speciální zdravotní komise, která mimo jiné nechala mezi veřejnost distribuovat informační brožury.⁷² Jednotlivé místní samosprávy se snažily adekvátně reagovat a v rámci svého obvodu vydávaly opatření, jež měla alespoň částečně snížit riziko a dynamiku nákazy.

Například v Brně bylo vyčleněno několik tzv. lékařů choléristů, určených výhradně pro boj s nákazou.⁷³ U dotyčného sboru lékařů převážil názor, že se cholera nešíří vzduchem, ale nakaženou vodou. Studny, u nichž bylo podezření, že obsahují infikovanou vodu, byly zabezděny a jejich užívání bylo zakázáno pod přísnými tresty. Byla také nařízena dezinfekce záchodů a odstraňování stolice nemocných. Místa ve městě, kde hrozila větší koncentrace lidí, byla několikrát denně dezinfikována.

Na mnoha místech spolupracovaly samosprávy s pruskou okupační správou. Například ve východočeských Hořicích bylo na nárožích vylepeno následující oznámení:

„... *Slavný král. pruská kommandatura v Hořicích všem pánům občanům přísně nařizuje, aby každý, u koho se cholera započne, hned na obecní radnici, pod uvarováním pokuty od 5ti do 10 zlatých, oznámil. Pod tou samou pokutou se ovoce všeho druhu prodávat zapovídá.*“⁷⁴

V nedalekém Miletíně vyčlenili představení obce poblíž stojící samotu jako speciální karanténu a izolovali v ní osoby onemocnělé cholerou. Budova, samozřejmě po mnohých přestavbách, dodnes existuje a říká se jí „Cholěrka“.⁷⁵ Pokud to bylo jen trochu možné, obyvatelé z nezasazených oblastí se vědomě vyhýbali kontaktům s osobami z míst cholerou postižených. Také se výrazně omezila mobilita. „*Milý bratře, nyní Ti neradím, abys sem přijel, neboť cholera se rozšířila také na zdejší obyvatelstvo, takže jsme během 8 dnů pochovali 57 mrtvých.*“⁷⁶ Také začátek školního roku byl na mnoha vzdělávacích institucích posunut až na říjen.⁷⁷

Úřady a lékaři multiplikovali apely ke zvýšené hygieně, měly se dezinfikovat kanály, žumpy, záchody a také hroby. Nejčastěji se užíval síran železnatý (zelená skalice) či

⁷² E. RYŠAVÁ ALVAREZOVÁ, *Modrá nemoc či dávnivá úplavice*, s. 11.

⁷³ L. BOUDA, *Cholera na Moravě*, s. 212.

⁷⁴ M. KROČEK, *Vojenský lazaret v Hořicích*, s. 152.

⁷⁵ J. HANUŠ, *Obnovený pomník padlým vojákům*, s. 188.

⁷⁶ Miloslav KROČEK, *Příspěvek ke srážce u Tovačova*, *Bellum* 1886 5, 1996, č. 2, s. 68–79, zde s. 70.

⁷⁷ Jaroslav ŠŮLA, *Válečný rok 1866 v pevnostním městě Hradec Králové dle svědectví dokumentů a vzpomínek obyvatel*, rukopis.

kyselina siřičitá, případně tzv. fenylová síra nebo chlorid rtuťnatý (kalomel).⁷⁸ Velký pokrok představovala zejména výzva k převažování vody, neboť dosavadní zákazy a omezení pití u nemocných jejich stav jen zhoršovaly. Podobně neúčinkovaly ani dietetické instrukce za účelem zvýšení obranyschopnosti organismu proti nákaze. Proti dehydrataci organismu, utišení žízně či zklidnění sliznice v ústech se doporučovalo podávat ledové kuličky či sodovou vodu. Pily se také, pokud to podmínky dovolovaly, nejružnější ovocné šťávy. O pití alkoholu panovaly nejasnosti. Někteří lékaři jej doporučovali, jiní naopak ztracovali. Shoda panovala v doporučení bylinných čajů.⁷⁹

Václav Pavlišta ve farní kronice obce Kněžmost uvádí, že v případech, kdy cholera propukla, má nemocný „do teplé postele lehnouti, noby, žaludek, ruce, teplými obklady zabřívati, jakož teplými ciblemi, otruby, ovšem, pískem, kamenem teplým, červené víno píti, nikoliv vodu...“ Pro zahřátí žaludku, který Pavlišta vidí jako základní bod celého boje proti choleře, doporučuje následující postup: „Aby se žaludek zabřál, také se může z bochníku chleba svrchní kůrka odkrojiti, na tu plocha měkkou posype se hustě s roztlučeným pepřem, to se poleje špiritusem a nakropí. Nyní svíčkou nebo hořící sirkou špirituse se podpálí, a když špirituse po celé ploše zahořel, plamen se zfoukne a honem na život se přiloží, to zabřívá žaludek i střeva.“⁸⁰

Pokud se dostavil lékař, stanovoval vlivem neznalosti původce choroby terapii, jež se prakticky nelišila od babských rad. Ze seznamu nejružnějších léčiv, která se, prakticky metodou pokus-omyl, užívala, lze uvést například zmiňovaný kalomel, na tišení bolestí pak opium, morfium a jeho deriváty, dále kafr, hořčičný luh, éter, kozlíkové kapky, tinkturu strychninu, chloroform či oblíbenou *liquor amoniae anistatus*, což byla směsice lihu, čpavku a anýzového oleje. Vždy se však jednalo pouze o léčení symptomatické.

Nelze zapomínat na další důležitou dobovou součást prevence a léčby nemoci, a sice boží přímluvu.⁸¹ I samotnou epidemii, chápanou jako boží trest, se snažili lidé odvrátit například konáním procesí a modlitbami: „Největší útěchy jim dávala kaplička na návsi sv. Rocha a Rozálie, kde se celé noce scházeli, Boha za odvrácení nemoci prosili. Bůh vyslyšel prosbu jejich, nemoce přestaly, až konečně utichly.“⁸²

„V očích již barva smrti“ – popisy symptomů choroby⁸³

Přestože, jak bylo zmíněno, byl průběh nemoci extrémně krátký, byly symptomy, patrné pouhým pohledem, natolik signifikantní, že se vryly do paměti mnohým z těch, kteří

⁷⁸ Např. v Mnichově Hradišti měla údajně existovat zásoba 15 centů (840 kg) kyseliny siřičité. K tomu M. BARUS, *Cholera roku 1866 na Mnichovohradištsku*, s. 79.

⁷⁹ N. ASELMAYER, *Cholera und Tod*, s. 100.

⁸⁰ SOkA Mladá Boleslav, Farní úřad Kněžmost, Farní kronika Kněžmost, s. 322.

⁸¹ N. ASELMAYER, *Cholera und Tod*, s. 97.

⁸² Kronika Martina Lúckého ze Staré Břeclavi, uložena v soukromých rukou. Citace podle M. SVOBODA, „*V litanii prosíme Boha*“, s. 219.

⁸³ N. ASELMAYER, *Cholera und Tod*, s. 88.

se rozhodli své vzpomínky na cholеровou epidemii z roku 1866 zaznamenat na papír. V praxi, pokud nebyl přivolán lékař s odbornou znalostí, bylo nemožné od sebe odlišit jednotlivé, výše zmíněné, varianty s různou mírou závažnosti příznaků, ale i pravděpodobností vyléčení, nebo naopak úmrtí. Přesto se právě různá intenzita příznaků stávala indikátorem pro osoby v okolí nakaženého. Mezi první příznaky patřily intenzivní vodnatelné průjmy a zvracení, což samo o sobě z nemoci dělá formu sociální exkluze. Navíc začal organismus trpět nebezpečnou mírou dehydratace. Následovaly silné bolesti hlavy a křeče v podbřišku a končetinách, „*jež tak sevřely, že člověk jako uhel zčernal*“.⁸⁴ To je sice přehnané tvrzení, ale k zabarvení kůže skutečně došlo. Tak výrazně, že právě barva se stávala symbolem nemoci. Kůže nakaženého nejdříve šedla, vystupovaly pod ní výrazné modré žilky a na dotek se stávala jakoby nepružnou. Tváře a břicho začaly viditelně ochabovat, až byly zcela vpadlé. Totéž potkalo důlky očí. Nos se jako by zešpícatěl.⁸⁵ Obličej získával smrtelný, hippokratický výraz. V další fázi přecházela šedá barva až do šedomodré. V kontextu následovalo postupné upadávání postiženého do apatie a letargie. „*Tesknot zaujala nemocného, oči bez slzy vyděšeně hleděly, kruté bolesti vnitřní, křeče v nohou a rukou, oudy stydly, modraly, a po 8–12, často i po 3 hodinách zachvátila smrt*.“⁸⁶

Nápadná byla také ztráta tělesné teploty. Dr. Moritz Poppelauer toto prochládání organismu stanovuje po klinických měřeních až na 33 stupňů Celsia.⁸⁷ Naproti tomu nedocházelo ke změnám hodnoty pulsu, proto se nemohl tento jinak relativně snadný způsob indikace použít.⁸⁸ Kromě změny vizáže došlo také ke změně hlasu. „*Svědkové popisují, že hlas nakažených zní jako hlas vystrašených dětí*.“⁸⁹ Navíc se vlivem křečí nakažený na lůžku prudce zmítal. Všechny tyto symptomy jen potvrzují shora nastíněnou tezi o extrémním působení choroby na emoce těch, kteří byli nenakažení a museli s nemocnými přijít do styku. Jen opravdu psychicky odolný jedinec si mohl zachovat chladnout hlavu a případně poskytnout alespoň základní péči. Jestliže totiž nakažený během několika hodin nezemřel, začalo pomalu mizet modráni pokožky, ta se postupně citelně oteplovala a také se dostavilo odměšování moči, původně zcela přerušené. Následně se začaly upravovat a normalizovat i ostatní tělesné funkce a nemocný se v několika málo dnech uzdravil.⁹⁰

84 K. KYSILKA, *Cholera v Napajedlích v roce 1866*, s. 4.

85 P. SOLNICKÝ – P. TESAŘ, *Cholera na Opavsku v roce 1866*, s. 279.

86 Takto popsal stav postižených kněz Josef Myslimír Ludvík, který s nimi přišel do styku. Srov. SOkA Náchod, Archiv fary Studnice 1, Cholera, fol. XXV.

87 D. POPPELAUER, *Die Cholera-Epidemie des Jahres 1866*, s. 8.

88 TAMTĚŽ, s. 1.

89 E. RYŠAVÁ ALVAREZOVÁ, *Modrá nemoc či dávivá úplavice*, s. 13.

90 L. BOUDA, *Cholera na Moravě*, s. 206.

Také se nemusely nutně projevit všechny symptomy. Nejlehčí varianta, tzv. průjmová cholera (Cholera-Diarrhoe), se omezila jen na nucené vyměšování. Nakažený měl v takovém případě relativně vysokou naději na brzké uzdravení, o čemž nám tudíž mohl, na rozdíl od těžších případů, zanechat písemnou zprávu: „*V tom čase, když v Kuklenách pruské vojsko ubytované bylo, chytla se mě malá cholera, která mne sice na lůžko stále nepoužala, že jsem při tom trochu přecházel, proto ale mne tak sklepala a seslabila, že jsem všechny mé poslední věci písemně do pořádku uvedl. Ale člověk míní a Bůh mění. V pěti nedělích byl jsem Jeho pomocí opět náležitě zdrav. Jednou v mé nemoci strápen stojím venku přede dveřmi, když právě prustí tři důstojníci mě došli. Zastavivše se u mne, ptali se, co mně schází, že tak špatně vyhlížím? Když jsem jim celou nemoc v krátkosti vyličil, litovali mne srdečně; a odšedše, za malou chvíli poslali mně po lokajovi s pozdravením na posílněnou dvě lahve dobrého vína.*“⁹¹

„Nadešel čas umírání. Tisícové klesli rázem za den jediný a tisícové padají za nimi znenáhla...“ – mortalita cholery jako téma⁹²

Poslední tematizovaným motivem v textech vztahujícím se k choleře v roce 1866 je otázka extrémně vysoké mortality. Jako by nestačila výše nastíněná podoba příznaků, neznalost příčiny, tím pádem neschopnost epidemie trasovat. Celkově se počet obětí cholery v roce 1866 na území habsburské monarchie odhaduje na 120 000, přičemž na samotné Čechy z této cifry připadá 30 000, na Moravu zhruba 50 000, v Dolních Rakousích 10 000 a v Uhrách 30 000.⁹³ Je tedy zřejmé, že šlo o oblasti, které byly postiženy pruskou okupací. Ačkoliv například v poměrně lidnaté a okupované Praze zemřelo „jen“ 487 osob, jiné menší obce byly až decimovány. „*Poté následoval nejčernější měsíc v dějinách Třebek.*“⁹⁴ Víme-li, že na nemoc zemřela zhruba polovina všech nakažených, s přihlédnutím na různou míru mortality u jednotlivých variant cholery, lze zhruba odhadovat, že nemoc ve válečném roce zachvátila na čtvrt milionu z celkové populace zhruba 34 milionu obyvatel mocnářství.⁹⁵ Údaj, který byl v textech nejčastěji zmiňován, byla právě ona 50 % mortalita. Ve spojitosti s šířením choroby a prakticky nemožnosti izolace pacientů většinou vymíraly celé domácnosti, tj. osoby odkázané na využívání jednoho zdroje vody, či jedné společné toalety. „*Kdo onemocní, v 24 hodinách umírá, mnohdy také ve 12 hodinách zemře, a tak ve třech dnech vymře celá rodina, – poslední však z takové rodiny nemá*

⁹¹ SOkA Hradec Králové, Obecní škola Kukleny, Gedenkbuch der Kuklener Pfarrschule, s. 511-520.

⁹² Jan NERUDA, *Válečný rok 1866*, Praha 1924, s. 156.

⁹³ E. WONDŘÁK, *Krev smyly deště*, s. 58.

⁹⁴ J. STÍSKAL, *Příspěvek k událostem roku 1866 v Troubkách nad Bečvou*, s. 64.

⁹⁵ Uvedený počet se vztahuje ke statistikám z roku 1869, to znamená pro předlitavskou část: *Summarische Übersicht der Bevölkerung und des Viehstandes der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach der Zählung vom 31. Dezember 1869*, Wien 1871, s. 3; pro uherskou část: *AZ 1869. Évi népszámlálás Vallási adatai*, Budapest 2005, s. 277.

ani obsluhy. Žádný k němu jít nechce, neb ještě žádný z obsluhovatelů zdrav nevysel, každý to zaplatí touto strašnou smrtí.⁹⁶

Zvýšený počet úmrtí se projevoval také v dalším viditelném a strach vzbuzujícím indikátoru, a sice v nadměrném počtu pohřbů. „Celý týden není vidět nikoho, jen starého duchovního otce přivážen a odvážen (mrtvé), a to třeba čtyřikrát denně. V naší obci, kde nebývá někdy do roka ani jediného pohřbu, vidět jsou takové tři, čtyři. Ve větších obcích i 10 pohřbů denně bývá.“⁹⁷ Běžná praxe té doby, kterou můžeme velmi dobře vyčíst z matrik a která vycházela především z obavy, aby nebyl pohřben živý jedinec, totiž spočívala v tom, že nebožtík byl pohřbíván druhý den po svém úmrtí. To bylo samozřejmě u obětí cholery dosti riskantní z hlediska možného šíření nákazy.⁹⁸ Tehdejší situaci barvitě vylíčil ve svých vzpomínkách tehdejší královéhradecký žák Ignát Herrmann: „... smutkem naplněny byly všechny téměř příbytky, plácem se ozývaly staré domy hradecké a umíráček na věži Sv. Ducha lkal neustále a polední hrana šířila smutek do dalekého okolí, až konečně nebylo již dovoleno zvoniti, neboť při těch zvucích tetelilo se celé město úzkostí. Nebylo téměř rodiny, která by nebyla na márách vynášela drabého člena – a byly rodiny, které vymíraly.“⁹⁹ Je zřejmé, že i pro obyvatele pevnostního města, který předchozí týdny strávil v bezprostředním kontaktu s válečnými operacemi a velkým množstvím zraněných vojáků a u něhož by bylo možné očekávat jistou zvýšenou míru otupělosti vůči smrti a utrpení, představovaly následky cholery epidemie šokující zážitky.

Závěr

„Když v zimě přišly mrazy, nemoc ustlala sama od sebe, když se vody od nákazy vycistily.“¹⁰⁰ Tak jednoduché, jak to popisuje ve svých vzpomínkách Jan Stejskal, to však nebylo. Jak bylo řečeno výše, cholera byla toho roku již třetím nevídaným hostem, který české země zasáhl. Souběh katastrof produkoval katastrofy další. V mnohých případech měl z cholery úspěšně vyléčený jedinec natolik oslabený organismus, že byl bezprostředně napaden jinou nemocí, které následně podlehl. Šířil se tyfus, spalničky a také pohlavní nemoci. Například následná epidemie tyfu, která zasáhla mimo jiné určité útvary rakouské armády, si vyžádala vyšší procento zemřelých než cholera. Počet nemocných vojáků se odhadoval až na 20 %.¹⁰¹ Kromě nemocí napadajících člověka přivlekla pruská vojska do Čech i choroby zhoubné pro hospodářská zvířata. „Kromě toho (podle svědectví Aloise

⁹⁶ J. STÍSKAL, *Příspěvek k událostem roku 1866 v Troubkách nad Bečvou*, s. 64.

⁹⁷ TAMTÉŽ, s. 65.

⁹⁸ M. BARUS, *Cholera roku 1866 na Mnichovobradištsku*, s. 78.

⁹⁹ H. R. HELWICH, *Z hradecké pevnosti. Vzpomínky z velkých dnů roku 1866*, *Osvěta lidu* 25, 1922, č. 45 z 5. 7. 1866, s. 1.

¹⁰⁰ J. STEJSKAL, *Moje vzpomínky na válečný rok 1866*, s. 51.

¹⁰¹ Jaroslav DVOŘÁK – Pavel KRUPÍČKA, *Královéhradečtí boji za války roku 1866*, *Bulletin* 1866 2, 1991, č. 1–4, s. 12–26, 60–71, 74–88, 110–120, zde s. 17.

*Welze z Podbořan na Čáslavsku) jejich koně měli většinou ozbrívku a prašivinu a nakazili mi celou stáj, takže jsme museli celou omítku opatrně ve stáji otlouci a čerstvou vápennou maltou znovu nahodit.*¹⁰² O významu hospodářských zvířat pro tehdejší populaci se není třeba rozepisovat. Autoři většiny textů sekundární literatury v té souvislosti také zapominají na jeden časový, velmi citelný aspekt cholery epidemie. Vypukla totiž v době žní, takže nemocní a vyhladovělí lidé nemohli úrodu z polí sklízet. Tím se jen přidávala další ingredience do katastrofického roku 1866. Výsledkem byla celková krize poválečné doby. Na druhou stranu, stejně jako většina epidemií, i tato se stala pomyslným motorem reformy a modernizací v oblasti sanitárního zabezpečení, zásobování vodou a kanalizací. Bylo to právě nebezpečí cholery, které zapříčinilo, že většina evropských měst prošla v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století razantní sanační změnou.¹⁰³

Je jen ironií osudu, že následující desetiletí po prusko-rakouské válce byla ve znamení výrazného rozvoje medicíny na úroveň, jež by ve výsledku zachránila většinu životů ztracených ve válce. Objevení účinků antiseptik a jejich aplikování do praxe, rozvoj znalostí bakteriologie a očkování, šetrná anestezie, zdokonalené dezinfekční prostředky – všechny tyto dílčí objevy a vynálezy zasáhly i do vedení válečných konfliktů. Statistikové napočítali, že zatímco v prusko-francouzské válce z roku 1871 připadalo na každých 1000 vojáků francouzské armády 37 zemřelých v boji a 140 zemřelých na nemoci, ve válce první světové byl poměr 135 padlých v boji a jen 20 na onemocnění.¹⁰⁴

Je otázkou, nakolik se současná společnost může chlácholit, že jí rozvoj medicíny umožnil snížit počty zemřelých na nakažlivé choroby sedminásobně, když se za tentýž čas podařilo rozvinout a zdokonalit zbraňové arzenály natolik, aby dokázaly zabít s pětinasobným účinkem.

.....
¹⁰² Citováno podle Adolf BRANALD, *Hrdinové všedních dnů* I, Praha 1953, s. 383.

¹⁰³ J. VÖGELE, *Cholera, Pest und Innovation*, s. 24.

¹⁰⁴ Annette BECKER, *War Memorials A Legacy of Total War*, in: Stig Förster – Jörg Nagler (edd.) *On the Road to Total War*, Cambridge 1997, s. 658–682, zde s. 658.

Vojtěch Kessler

„An evil guest arrived in the autumn“

Cholera in the war year 1866 in sources of a personal nature

Abstract

Most of the contemporary texts dealing with the war year 1866 contain mentions of the course and consequences of the cholera epidemic brought to Bohemia, Moravia and Silesia by the Prussian army of occupation. In the sources we examined, certain thematic frameworks or figures were repeated, which can be summarized as follows: 1) Metaphorical names for cholera or its symptoms; 2) Speculation about the causes; 3) The causal connection between the epidemic and the Prussian army's lack of moderation as regards diet; 4) Relationship with the social status of the infected (deceased); 5) Metaphorical designations for the spread of the epidemic in the given localities; 6) Previous „epidemics“ of panic fear and anxiety; 7) Methods of prevention and treatment; 8) Lay notions of symptoms; 9) High mortality and its impact on church activities.

KEY WORDS:

Prussian-Austrian War; cholera; contemporary sources; medicine; discursive analysis.